

ՈՒՐԱՐՏՈՒՆ Մ. Թ. Ա. VIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ VII ԴԱՐՈՒՄ

Ուրարտուն Ռուսա Ա-ի օրոք: Մ. Թ. ա. 743 թվականին Արպադում (Հյուսիսային Ասորիք), Քիշտանում ու Խալպում (Կումմուխ երկրում) Սարգուրի Բ-ի կրած ճակատագրական պարտությունից և Թիգլաթպալասար Գ-ի կողմից Տուշպայի պաշարումից հետո Ուրարտուն, ինչպես ասվեց, իր առաջնությունը զիջում է Ասորեստանին: Դրությունը ըստ երևույթին, չ'լ ավելի է վատթարանում Սարգուրի Բ-ի թագավորության մայրամուտին (մ. թ. ա. 735) Ասորեստանի կրկին ձեռնարկած ռազմական արշավանքից հետո: Ահա այդպիսի անբարենպաստ պայմաններում էլ Ուրարտուի արքայական գահն է բարձրանում Սարգուրիի որդի Ռուսա Ա-ը (մ. թ. ա. 735—713):

Իր թագավորության սկզբնական շրջանում Ռուսա Ա-ը, ըստ երևույթին, գերազանցապես զբաղվել է երկրի ներքին գործերի կարգավորումով: Թագավորական իշխանությունը ուժեղացնելու նպատակով, հավանական է, որ Թիգլաթպալասար Գ-ի օրինակով նա մանրատում է փոխարքայությունները, և, այդպիսով, սահմանափակում նրանց իրավունքները: Ուրարտուի մայրաքաղաքի տեղափոխումը Տուշպայից (Վանից)¹ Ռուսախինիլի (Թոփրախ-կալե—Ազնավաքար) տեղի է ունեցել հենց Ռուսա Ա-ի օրոք: Բացառված չէ, որ դրա պատճառը Թիգլաթպալասարի կողմից Տուշպայի պատճառված զգալի ավերածություններն էին¹:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում Ռուսա Ա-ը ջանում էր բարդ քաղաքական իրադրության պայմաններում պահպանել Ուրարտուի հավասարակշռությունը: Մ. Թ. ա. VIII դարի 30-ական թվականների երկրորդ կեսին և 20-ական թվականների սկզբներին, երբ Ասորեստանում դեռևս շարունակում էր թագավորել Թիգլաթպալասար Գ-ը, Ռուսա Ա-ին, ըստ երևույթին, այլ բան չէր մնում անելու, քան խելամուրեն զնահատել ստեղծված վիճակը և առժամանակ ձեռնպահ մնալ Ասորեստանի արմատական շահերը շոշափելուց հարավում և այլուր:

Մյուս կողմից, Ուրարտուին այդ ժամանակ ոչինչ չէր խոչընդոտում նվաճողական գործողություններ ձեռնարկելու հյուսիսում, ուր նա գործ ուներ ան-

¹ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 88—92, Ռուսախինիլի—Թոփրախ-կալեն ընկած է Տուշպա-Վանի հյուսիս-արևելյան ծայրամասում, որը ժողովուրդը անվանում է «Ազնավաքար» այսինքն՝ «Ազնավաքար»:

համեմատ թույլ հակառակորդների հետ: Այստեղ, Սեանա լճի ավազանում, Ռուսա Ա-ը ջանում է ոչ միայն ամրապնդել Ուրարտուի նախկին դիրքերը, այլև նոր երկրներ նվաճել: Նա կրկին հնազանդեցնում է լճի արևմտյան և հարավային ափերին ընկած երկրները, որոնք Ուրարտուի տիրապետությանն էին ենթարկվել դեռևս Սարգուրի Բ-ի թագավորության օրոք, և, այնուհետև, հաստակեցնում «լճից այն կողմ», այսինքն՝ նրա արևելյան ափերի երկարությամբ ձգված բարձրադիր լեռներում ընկած 19 այլ երկրներ²:

Հարավում ունեցած անհաջողություններին ղուզընթաց, բնականաբար, Ռուսա Ա-ի ուշադրությունը տարեցտարի ավելի ու ավելի է գամվում Սեանի ավազանի հարուստ անասնապահական տերիտորիաներին: Հարավում կրած կորուստների դիմաց նա աշխատում էր ինչ-որ շահով փոխհատուցում գտնել հյուսիսում: Ծովինարի արձանագրության տվյալներից երևում է, որ ուրարտական թագավորը սիստեմատիկաբար լինում էր Սեանի ավազանի նվաճված երկրներում ոչ միայն հարկահանության, այլև պաշտպանական ամրոցներ կառուցելու նպատակով: Ռուսա Ա-ի հիմնադրած ամրոցների մնացորդներ հայտնաբերվել են Սեանա լճի արևմտյան ափերի մոտակայքում՝ այժմյան Կամո քաղաքի վրա գերիշխող ժալուի վրա (սեմալի աստծու քաղաք) և հարավային ափին՝ Վանեվան (Ալիշալու) և Ծովինար գյուղերի միջև (սեմեյշերա աստծու քաղաք)³: Ուրարտուն հիմնավորապես էր հաստատվում այս հեռավոր լեռնային շրջաններում:

Երկրի ներքին դրության կարգավորումը և հյուսիսում ձեռնարկված նվաճումները նկատելիորեն ամրապնդում են Ուրարտուի ռազմական հզորությունը, և նրա քաղաքականությունը Ասորեստանի նկատմամբ նորից ակտիվանում է: Ռուսա Ա-ին այժմ առանձնապես հետաքրքրում էր հարավ-արևելյան ռազմաստրատեգիական և պաշտամունքային կենտրոն Արդինի-Մուսասիրը: Ռուսայի քաղաքականության որոշակի աշխուժացմանը օգնում էր Ասորեստանում ստեղծված նոր իրավիճակը:

Մ. թ. ա. 727 թվականին Ասորեստանում գահ է բարձրանում Սալմանասար Ե-ը (Թիգլաթպալասարի հաջորդը), որն առաջին հերթին զբաղվում է երկրի ներքին գործերով, ինչպես նաև Բաբելոնի պրոբլեմով: Երկրի ներսում, օրինակ, Սալմանասար Ե-ը փորձում է իր հիմնական հենարանը դարձնել բանակը՝ ի հեճուկս մեծատոհմիկ ազնվականության ու քրմության: Վերացնելով Աշուրի տաճարների արտոնությունները, նա շարունակում է այդ գիծը նաև Բաբելոնիայի սրբազան քաղաքներում՝ Նիպպուրում, Սիպպարում և Բաբելոնում:

Սալմանասար Ե-ի այսպիսի քաղաքականությունը մեծ դժգոհություն է առաջացնում ոչ միայն Ասորեստանում, այլև Բաբելոնում, որի պահպանած ինքնուրույնության նշույններին նա վերջ էր տվել: Այդ դժգոհությունը, ի վերջո, հանգեցնում է դավադրության, որի հաստնացմանը նպաստում էր մ. թ. ա. 725 թվականին Սալմանասարի սկսած ժանր պատերազմը Խսրայելի դեմ: Չնայած հենց նույն տարում տարած հաղթանակին, ասորեստանյան զորքը պաշա-

² Տե՛ս Ռուսա Ա-ի նոր Բայազետի (Կամո) և Ծովինարի արձանագրությունները (ՊՊՀ, 265, 266):

³ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский. Ванское царство, էջ 32:

րելով անմշտաշխի լեռնային ամրոց Սամարիան՝ Իսրայելի մայրաքաղաքը, չկարողացավ զրավիլ այն: Պաշարումը տևեց շուրջ երեք տարի, որի ընթացքում ասորեստանյան բանակը հսկայական զոհեր տվեց: Այդպիսի լարված սպառնանքով Ասորեստանում ապստամբություն է ծագում և Սալմանասար Ե-ի դեմ կաշմակերպված դավադրությունը մ. թ. ա. 722 թվականին վերջանում է թագավորի սպանությամբ⁴ և Սարգոն Բ-ի գահակալությամբ:

Հստ երևույթին, Ասորեստանի համար ստեղծված այդ ծանր ժամանակներին է վերաբերում Ռուսա Ա-ի քաղաքականության աշխուժացումը և ռազմական որոշ հաջողությունները հարավում: Այդ մասին է պատմում Թոփուզահամադյան, Ռուսա Ա-ը դեռևս շարունակում է պահպանել իր դիրքերը անառիկ լեռներում ընկած և անմատչելի անտառներով ծածկված, ստրատեգիական խոշոր նշանակություն ունեցող Արդինի-Մուսասիրում: Այստեղ ուրարտական թագավորը նախ ծավալում է պաշտամունքային բնույթի զանազան կառույցների շինարարություն, այնուհետև իր բանակը համալրելով Մուսասիրի թագավոր Ուրզանայի տրամադրած օժանդակ զորքերով ու մարտկառքերով, շարժվում է դեպի «Ասորեստանի լեռները», ուր մեծ կորուստներ է պատճառում թշնամուն: Իր այդ հաղթանակի պատվին Ռուսան Մուսասիրում զոհեր է մատուցում և տոնախմբություն կազմակերպում տեղի բնակիչների համար⁵:

Սակայն վիճակը փոխվում է, երբ Ասորեստանում դահ է բարձրանում Սարգոն Բ-ը (722—705): Երկրի ներսում նա վերականգնում է ազնվականության ու առևանգների արտոնությունները, բանակում սահմանափակում ընչազուրկների թիվը և դրա փոխարեն ընդգրկում նվաճված երկրների զորքերից. պահում է նաև վարձկան զորք: Այս բոլորը ապահովում է Սարգոնի առաջիկա հաջողությունները ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ: Գահ բարձրանալուց մի քանի տարի անց, Սարգոն Բ-ը նվաճում է Սամարիան՝ Իսրայելի մայրաքաղաքը, մի բան, որ չհաջողվեց Սալմանասար Ե-ին և փաստորեն պատճառ դարձավ նրա ողբերգական վախճանի: Այնուհետև, ասորեստանյան թագավորը նվաճում է Պաղեստինի ծովափնյա քաղաքները⁶:

Սարգոնի ուրարտական արշավանքի նախապատրաստումը: Նախքան իր գլխավոր թշնամու Ուրարտուի դեմ վճռական հարձակման անցնելը, Սարգոնը զգալի ժամանակ է հատկացնում Ուրարտուի ներքին վիճակի ուսումնասիրմանը: Այդ նպատակով նա սիստեմատիկաբար հետախույզներ է ուղարկում Ուրարտուի տերիտորիան: Սարգոնի գաղտնի միջամտությամբ Վանի թագավորության կենտրոնական իշխանության դեմ ոտքի են կանգնում բազմաթիվ դժգոհ տարրեր, այդ թվում մարզերի կառավարիչներ, բարձրաստիճան զինվորական պաշտոնյաներ և այլն:

Ահա թե ինչ է հայտնում Սարգոնին Ուրարտուի ներքին վիճակի մասին նրա գործունյա հետախույզ Աշշուրրիսուան:

⁴ См. В. В. Струве, История древнего Востока, т. 327—328.

⁵ См. М. Tserethell, Études ourartéennes III. La stèle de Sidikan-Topzaoua. RA, XLIV, 1950, № 4; XLV, 1951, № 1, 4. УКН 264.

⁶ См. В. В. Струве, История древнего Востока, т. 328—329.

«Ուրարտուի հինգ մարզային կառավարիչներ մուտք են գործել Ուեսի⁷... այժմ նրանք ոտքի են հանել տեղական ուժերը: Նրանց զորքը կլինի ուժեղ (?)»: Թագավորը դուրս է եկել Տուրուպա քաղաքից և գնացել Կանիուն:

Այն մասին, որ գրել էր Թագավորը, իմ տերը՝ «Առաքիլ հետախույզներ» — ես ուղարկեցի նրանց երկու խմբով: Ոմանք ներկայացել են և պատմել այս լուրերը, իսկ մյուսները առայժմ չեն երևացել⁸:

Մի այլ նամակում գրված է. «Մանայեցիները ուրարտական Թագավորի բնակատեղիներում, ծովափնյա մարզում, ապոսամբել են, զայրացել են և բարձրացել սարերը: Աբալուկունուն (այլ դեպքում՝ Աբլիուկունու)՝ Մուսասիրի մարզային կառավարիչը և Տուննաունը՝ Կար-Սիպարի մարզային կառավարիչը՝ պահակային ծառայության համար ուղևորվել են Մաննա երկրի սահմանները: Ուրարտական Թագավորը Տուրուպայում է, զոհեր է մատուցում, բոլոր մարզերի կառավարիչները նրա մոտ են»⁹:

Սարգոնի ժամանակվա հետախույզական նամակները վկայում են Վանի Թագավորության և կիմմերների միջև տեղի ունեցած առաջին ռազմական ընդհարումների մասին. «Ուրարտական Թագավորը հենց որ գնաց Գամիր երկրի դեմ, նրա զորքը ամբողջությամբ ջախջախվեց: Նա, ինքը, և նրա մարզերի կառավարիչները իրենց զորքով պահ են մտել... երկու մարզերի կառավարիչներ սպանված են... ես գրել եմ ռաբոցների կայազորներին, որոնք սահմանի վրա են, լուրեր հաղորդել ուրարտական Թագավորի մասին: Հենց որ նա գնաց Գամիր երկիրը, նրա զորքը ամբողջովին ջախջախվեց: Նրա երեք մեծատոհմիկներ, իրենց զորքերի հետ միասին, ջախջախվել են: Նա, ինքը, փախել է և մտել իր երկիրը...»: Այնուհետև. «Կիմմերացին այս, դուրս եկավ Մաննա երկրից և Ուրարտու մուտք գործեց... Ուեսիի մարզի կառավարչի սուրհանդակը ներկայացավ Ուրզանային..., ասելով հետևյալը՝ «Ջորքերը... թող գան»։ պուլիացիների և սուրիացիների առթիվ ամբողջ Ուրարտու երկիրը սարսափում է»¹⁰:

Հետախույզների հաղորդումներից երևում է, որ առայժմ Ուրարտուին ենթակա են ոչ միայն Վանա լճից հարավ ընկած Խուրուշկիան, այլև է՛լ ավելի հարավ-արևելքի Արդինի-Մուսասիրը: Նույնիսկ կիմմերներից կրած ծանր պարտությունից անմիջապես հետո, նրանց կառավարիչները (ինչպես նաև Մուսասիրի կառավարչի եղբայրն ու որդին) գնում են ողջունելու ուրարտական Թագավորին¹¹:

Սակայն Ուրարտուի անհաջողություններին զուգընթաց, նրանից աստիճանաբար երես է դարձնում և դեպի Ասորեստան հակվում ռազմա-ստրատեգիական խոշոր նշանակություն ունեցող Արդինի-Մուսասիրը: Այդ պարզորոշ երե-

⁷ Մարզ՝ համանուն կենտրոնական կարևոր ամրոց-քաղաքով, Վանա լճից դեպի հարավ: Այլ աղբյուրներում հիշատակվում է «Ուայախս» ձևով:

⁸ АВИИУ, 50 (4):

⁹ Նույն տեղում, 50 (12):

¹⁰ АВИИУ, 50 (10, 8). տե՛ս նաև 50 (11):

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, 50 (10):

վում է նրա արքա Ուրզանայի՝ Սարգոն Բ-ին հասցեագրած նամակներից: Նրանցից մեկն ակնարկում է առաջիմ Մուսասիրի շեղումից՝ մասին:

«... Այն մասին, որ դու գրել ես ինձ՝ «Առանց ասորեստանյան թագավորի թուլյալության ոչ ոք թող ծիսակատարություն չանցկացնի»: Երբ եկել է այստեղ Ասորեստանի թագավորը, մի՞թե ես նրան խանգարել եմ: Ինչ արել եմ ես անցյալում, նույնը արել եմ հիմա, և դրա համար հաշվետու չեմ»¹²:

Ուրզանայի հաջորդ նամակը, սակայն, վկայում է արդեն նրա լիովին կախյալ վիճակի մասին Սարգոնից¹³:

Ռուսան, սակայն, ձեռքերը ծալած չի նստում: Եթե նրան ոչ բոլոր դեպքերում է հաջողվում հնազանդության մեջ պահել ծայրամասային, առանձնապես հարավում ընկած մարզերը, ապա կենտրոնական մարզերում ծագած ապստամբությունները նա շուտով ճնշում է և կարգ ու կանոն հաստատում երկրում: Այդ մասին հետաքրքիր տվյալներ կան Աշշուրիսուլայի հետախուզական նամակներում:

«... Լուր ուրարտական թագավորի մասին. ինչ որ ես գրել էի նախկինում՝ այդ այդպես է: Նրանց մոտ եղել է մեծ կոտորած: Այժմ նրա երկիրը հանգարտվել է: Նրա մեծատոհմիկներից յուրաքանչյուրը գնացել է իր երկիրը: Կակկադանուն, նրա տուրտանը (գորավարը—հեղ.) ձերբակալված է: Ինքը՝ ուրարտական թագավորը գտնվում է Ուազանուն մարզում...»¹⁴:

«... Նարագեի՝ գնդապետի վերաբերյալ, որի մասին ես գրել եմ թագավորին, իմ տիրոջը՝ Քսսան հրամանատարներ նրա հետ միասին, որոնք խոսել են թագավորի դեմ, ձերբակալված են»: Այժմ ուրարտական թագավորը մտել է Տուրուշպա և հրամայել նրանց խեղդամահ անել: Մնացած մարդիկ, որոնք հանդես են եկել նրանց հետ, հրամանատարների հետ միասին, ավազների հետ միասին սպանված են: Ուրծինեն՝ երկրորդ տուրտանը, Աբլիուկնուի եղբայրը. ձերբակալված է Տուրուշպայում...»¹⁵:

Բերված փաստերը վկայում են, որ Ռուսա Ա-ը հսկայական ջանքեր է գործադրել Վանի թագավորությունը ոչ միայն արտաքին ու ներքին վտանգներից զերծ պահելու, այլև նախկինում կորսված մարզերը վերադարձնելու, իսկ որոշ դեպքերում էլ նոր տերիտորիաներ նվաճելու համար: Ըստ երևույթին, այդ փաստերն է նկատի ունեցել Ռուսան, երբ Մուսասիրում կանգնեցված իր բրոնզե ծոցի արձանի վրա՝ կառավարի և երկու ձեռքի հետ միասին, մակագրել է տվել հետևյալ խոսքերը՝ «Իմ երկու լծկան ձեռքով և մեկ կառավարով իմ ձեռքը տիրապետեց Ուրարտուի թագավորական իշխանությանը»¹⁶:

Հետագա տարիներին Սարգոն Բ-ը կոնկրետ քայլեր է ձեռնարկում Ուրարտուի ներքին գործերին ակտիվ միջամտելու ուղղությամբ: Ռուսան իր հերթին զգալով մոտավորապես վտանգը, տենդագին կերպով դաշնակիցներ է որոնում: Մ. թ. ա. 719 թվականին, օրինակ, Ռուսային տեսնում ենք ռազմական դաշին-

¹² Նույն տեղում, 50 (2):

¹³ S⁶ u RCAE, I, 768.

¹⁴ АВИИУ, 50 (10):

¹⁵ Նույն տեղում, 50 (13):

¹⁶ Այդ հարցերի մանրամասն հետազոտությունը տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 87—101. Н. В. Арутюнян, Бняйники (Урарту), Ереван, 1970, էջ 279—311.

քի մեջ Սուկկու, Բալա և Աբիտիկնա¹⁷ քաղաքների հետ, որոնց բնակիչներին Սարգոն Բ-ը դաժան վրեժ է լուծում՝ վերաբնակեցնելով նրանց «Արևմտյան երկիր հաթթիում»¹⁸։

Ռուսան, մյուս կողմից, մտահոգված էր իր տիրապետությունը ապահովելու մերձուրմյան շրջանում։ Այստեղ, Ուրմիա լճից արևելք ընկած Զիկերտուն ինքն է աշխատում բարի-դրացիական հարաբերություններ հաստատել Ուրարտուի հետ։ Իսկ ինչ վերաբերում է լճափնյա և նրանից արևելք ու հարավ ընկած Մանային, ապա Ռուսան շարունակում է ռազմական ակտիվ գործողությունները՝ այդ երկիրը իր տիրապետությանը ենթարկելու համար։ Այդ մասին հաղորդում է Աշշուրիսուայի մ. թ. ա. 719 թվականով (?) թվագրվող նամականերից մեկը։

«...Ուրարտական թագավորը այն բանից, ինչ բերել էին նրան զիկերտցիները, ոչինչ չվերցրեց. նրանք դատարկ վերադարձան։ Իր զորքերի հետ նա զնաց Ուայսի քաղաքը և մտավ այնտեղ։ Նրա զորքը Ուայսիում է, իսկ նա՝ ինքը, վերցրեց իր հետ միայն օժանդակ (?) զորքեր... զնաց Մաննա երկիրը... նրա ելքը Ուայսի քաղաքից... ես չեմ տեսել. դիմացում եղած ճանապարհներով... նրանք բարեկարգում են, կամուրջները վերանորոգում...»¹⁹։

Հետագայում, մ. թ. ա. 716 թվականին, Ռուսան Սարգոնի և նրա դրածո Մանայի թագավոր Աղայի դեմ է հրահրում վերջինիս ենթակա որոշ երկրների կառավարիչների՝ Ուիշդիշի արքա Բագդատտիին և Զիկերտուի արքա Միտատտիին²⁰։ Ռուսայի ակտիվ աջակցությամբ վերջիններիս հաջողվում է հաղթանակ տանել Մանայի դեմ՝ Ուաուշ լեռան վրա, որտեղ և սպանվում է Աղան։ Սակայն Սարգոնը վրա է հասնում և պարտության մատնում նրանց՝ Ուիշդիշի Բագդատտի արքային դաժան մահապատժի ենթարկելով՝ քերթելով նրա մաշկը։

Ռուսան այս անգամ գաղտնի կապերի մեջ է մտնում Մանայի նոր թագավորի՝ Ուլլուսունուի հետ (նրան Սարգոնն էր կարգել թագավոր՝ Աղայի մահից հետո), որի միջոցով Ասորեստանի դեմ հրահրում է Կարալուի և Ալլաբրիայի²¹ թագավորներին։ Սարգոնը հաղթանակ է տանում ինչպես այդ երկրների, այնպես էլ Մանայի նկատմամբ։ Մարտերի ընթացքում նա հրկիզում է Մանայի արքայանիստ քաղաք Իզիրտուն։ Ուլլուսունուն ստիպված անձնատուր է լինում և ներումն հայցում, որին և արժանանում է Սարգոնի կողմից²²։

17 Այդ քաղաքների տեղադրումը պարզված չէ։ Գուցե նրանք ընկած են եղել Արածանիի ստորին հոսանքում (հմտ. հայկ. Բալու, Բալահոմիտ)։

18 Ասորեստանյան աղբյուրների այդ ժամանակվա «հաթթի երկրի» տակ սովորաբար պետք է հասկանալ Ասորիքը, Փյունիկիան և Պաղեստինը, ինչպես նաև Փոքր Ասիան։ «հաթթի երկիրը», նեղ իմաստով, Կարթեմիշի թագավորությունն է։ Տե՛ս АВИИУ, 46 (32) և ժանոթ. 7։

19 АВИИУ, 50 (14)։

20 Ուիշդիշը (ուրարտ. Ուզիշտի) տեղադրվում է Ուրմիա լճի արևելյան ափին, իսկ Զիկերտուն՝ նրանից արևելք։

21 Այդ երկրները տեղադրվում են Մանայից դեպի հարավ, Փոքր Զարի (Տիգրիսի վտակի) ակունքներից ոչ հեռու։

22 Տե՛ս H. Winckler, Die Keilschrifttexte Sargons II, Leipzig, 1889, էջ 10—15, տող 52—63։ АВИИУ, 46 (52)։

Գաղտնի կապերի մեջ մտնելով Մանայի երկրամասերից մեկի կառավարչի՝ Դայուկեղուի²³, հետ, Ռուսան մ. թ. ա. 715 թվականին կարողանում է գրավել Մանայի 22 ամրոցներ, սակայն Սարգոնը դրանք վերանվաճում է և ընդգրկում Ասորեստանի սահմանների մեջ։ Միաժամանակ ուրարտական թագավորից, որպես հարկ, թե ուղղմատուգանք, նա ստանում է խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ։

Այսպիսով, Ռուսան տարիներ շարունակ անհանգստություն է պատճառում Ասորեստանին՝ ժամանակ առ ժամանակ իր ազդեցություն ունեցող մեջ ներդրվելով նրան ենթակա երկրներ ու մարզեր։ Եվ, ահա, Սարգոնը պատրաստվում է ջախջախիչ հարված հասցնելու Ռուսային և իր թագավորության ութերորդ տարում, այսինքն՝ մ. թ. ա. 714 թվականին, ավերիչ արշավանք է ձեռնարկում Ուրարտուի դեմ։

Սարգոն Բ-ի արշավանքը դեպի Ուրարտու մ. թ. ա. 714 թվականին։ Այս արշավանքի արդյունքները համառոտակի ամփոփված են Սարգոնի տարեգրության մեջ, իսկ մանրամասն և պատկերավոր նկարագիրը տրված է այսպես կոչված «Լուվրի աղյուսակում»²⁴։

Ահա աղյուսակի բովանդակությունը։

Սարգոն Բ-ի արշավանքը սկիզբ է առնում ասորեստանյան թագավորների նստավայրերից մեկից՝ Կալխուից (այժմ՝ Նիմրուդ)²⁵ և ընթանում նախապես դեպի արևելք։ Զորքերն անցնում են Տիգրիսի երկու վտակները՝ Վերին ու Ստորին Զարը, և ապա մտնում Զամուա (Լուլուան) երկրի բարձրանիստ Կուլլարի²⁶ լեռնանցքները։ Այնուհետև ղորատես կազմակերպելով Սումբու մարզում²⁷, ահռելի դժվարություններ հաղթահարելով, Սարգոնը անցնում է Նիկիպպա և Ուպա բարձրանիստ լեռները, նրանց միջև հոսող Բուլա գետը, ինչպես նաև յոթ այլ լեռներ և, վերջապես, հասնում Մանայի հարավային ծայրամասում ընկած Սուրիկաշ մարզը, որը սահմանակից էր Կարալուին և Ալլաբրիային։

Լսելով Սարգոնի զորքերի առաջխաղացման մասին և հաշվի առնելով, որ նա բազմիցս օժանդակել է իրեն, Մանայի Ուլուսունու թագավորը, փոխարքաների ու այլ պետական պաշտոնյաների, ինչպես նաև արքայական տան անդամների հետ միասին, ղուրս է գալիս իր արքայանիստ քաղաք Իգիրտուից և ընդառաջ գնում Ասորեստանի թագավորին՝ ընդհուպ մինչև սահմանային ամրոց Սինիխինի։ Այստեղ Ուլուսունուն համբուրում է Սարգոնի ոտքերը և նրան, որպես հարկ, մատուցում լծկան ձիեր՝ համապատասխան հանդերձանքով, և խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ։

Ապահովված համարելով իր զորքերի առաջընթացը դեպի հյուսիս՝ Մանայի տերիտորիայում, Սարգոնը առայժմ անհրաժեշտ չի համարում ներխու-

²³ Հետազոտողները կարծում են, որ այն, ըստ երևույթին, նույնական է Հերոդոտի մոտ հիշատակվող Դեյուկեսի հետ։ *Sk'u N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 304*։

²⁴ *Sk'u N. Fr. Thureau-Dangin, Une relation de la huitième campagne de Sargon, Paris, 1912*։ Այդ արձանագրությունը պահպանվում է Փարիզում, Լուվրի թանգարանում, ուստի հայտնի է «Լուվրի աղյուսակ» անունով։

²⁵ Տիգրիսի ձախ ափին, նրա և Մեծ Զարի խառնարանից ոչ հեռու։

²⁶ Այժմ Կուլլարա-Ղաղ (տե՛ս *N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 100, 360*)։

²⁷ Սումբուն կամ Սունբուն տեղադրվում է Փոքր Զարի վրա, ուր այդ գետը մուտք է գործում Զագրոսի լեռնանցքը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 89)։

Ժելու այդ երկիրը և զբաղվում է հարավային որոշ երկրների հպատակեցման և նրանցից հարկեր կորզելու խնդրով: Նա մեկնում է Ալլաբրիա և հարկ վերցնում՝ ձիեր, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ, ապա իջնում դեպի հարավ-արևելք՝ Պարսուռաշ: Նամրուի²⁸, Սանգիբուտուի²⁹, Բիտ-Աբդադանիի և Մեդիայի բնակատեղիների պետերը շտապում են դեպի Պարսուռաշ և Սարգոնին մատուցում իրենց երկրներին պարտադրված հարկերը՝ մրցարշավի ձիեր, ջորիներ, երկսապատ ուղտեր, ինչպես նաև խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ:

Պարսուռաշից Սարգոնը արշավում է դեպի հյուսիս՝ Մանայի Միսսի մարզը, որտեղ, իր Սիրդիակկա ամրոցում, ասորեստանյան թագավորին պատրաստակամորեն սպասում էր Մանայի Ուլլուսունու արքան: Սարգոնի զորքի պարենավորման համար Ուլլուսունուն բացում է «ալյուրի և գինու պահեստները»: Ի պատասխան Ուլլուսունուի և նրա մեծատոհմիկ ազնվականների խնդրանքին, Սարգոնը խոստանում է տապալել Ուրարտուն և վերականգնել Մանայի նախկին սահմանները: Ասորեստանյան զորքը լինում է նաև Պանգիշ ամրոցում, որը հիմնադրված էր ընդգեմ Զիկերտուի և Անդիայի, ապա ներխուժում Զիկերտու երկիրը:

Զդիմանալով Սարգոնի հզոր բանակի սրընթաց արշավին, Զիկերտուի թագավոր Մետատտին, Ռուսայի դաշնակիցը, սարսափից լքում է արքայանիստ Պարդա քաղաքն ու բարձրանում լեռները՝ տանելով իր հետ երկրի բնակիչներին: Այնուամենայնիվ, նրան հաջողվում է օժանդակ զորք ուղարկել իր դաշնակցին՝ ուրարտական թագավորին: Սարգոնը նվաճում, ավերում ու հրկիզում է Զիկերտուի 97 բնակատեղիներ:

Ուղևորվելով Զիկերտուից, Սարգոնը հասնում է Մանայի Ուիշգիշ մարզը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Ուրարտուի իրավասության ներքո: Այդ պահին Ռուսան գտնվում էր Ուսուշ անառիկ լեռան վրա, որտեղ նա իր զորքը պատրաստում էր ճակատամարտին³⁰: Սարգոնը հենց Ուսուշ լեռան վրա, կատաղի ճակատամարտում, ջախջախիչ պարտության է մատնում ուրարտական զորքին: Ռուսայի արքայական տան 260 անդամներ, ինչպես նաև մարզերի կառավարիչներ, հեծյալներ գերի են ընկնում: Ուրարտական թագավորը հուսահատ լքում է իր զորքն ու մարտակառքը և «մատակ ձիով» փախուստի դիմում: Այնուհետև, Սարգոնը պարտության է մատնում նաև Զիկերտուի թագավոր Մետատտին և հպատակեցնում Ուրմիա լճից արևելք ընկած Անդիա երկիրը: Ավելի քան 40 կմ (6 ռեբրու³¹) տարածության վրա նա հեռապնդում է Ռուսայի զորքին՝ գրավելով Ուիշգիշի ողջ տեղիտորիան³²:

28 Տեղադրվում է Դիալայի (Տիգրիսի վտակի) միջին հոսանքում և համապատասխանում, ըստ երևույթին, ուրարտական աղբյուրների Բաբիլոնին: Տե՛ս АВИИУ, 49, Ժանոթ. 14:

29 Այս Սանգիբուտուն միանգամայն տարբեր է Ուրմիա լճի հյուսիսում տեղադրվող նույնանուն մարզից:

30 Շլուրի աղյուսակը հաղորդում է, որ Ռուսայի այդ մտադրության մասին Սարգոնին իրազեկ է դարձրել իր սուրհանդակը: Ի դեպ այդ սուրհանդակի նամակը պահպանվել է (տե՛ս RCAE, № 515, АВИИУ, 50 (17)):

31 Քերուս-ն համապատասխանում է 7—8 կմ:

32 Ի դեպ Սարգոնը այստեղ շտապում է հաղորդելու թե Ռուսան այդ ժամանակ իբր լքել էր Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուրուշպան (Տուշպան) և, փախուստի դիմելով, հասել իր լեռների

Շարունակելով իր երթը դեպի հյուսիս՝ Ուրմիա լճի արևելյան ափով, Սարգոնը նվաճում է Սուբի մարզի Ուշկայա մեծ ամրոցը, որը նա համարում է Ուրարտուի սահմանների սկիզբը։ Այնուհետև, Սարգոնը նկարագրում է Սուբի մարզում իր կատարած թալանը և ավերածությունները հետևյալ խոսքերով. «Բերքը նրանց և հարզը նրանց ես հրկիզեցի, առատ շտեմարանները ես բացեցի և անշափ գարիով կերակրեցի իմ զորքը։ Նրա մարգագետիններում, որպես մորեխների երամ, ես արձակեցի իմ բանակի անասուններին. նրանք պոկոտեցին խոտը՝ նրա ապավինությունը, և ամայացրին արտերը»։

Շարունակելով առաջխաղացումը դեպի հյուսիս, Սարգոնը այնուհետև հասնում է Սանգիրուտուի Բարի մարզը³³, որի բնակիչները մոտալուտ վտանգից սարսափահար փախուստի են գիմում։ Ասորեստանի թագավորը ավերում է այդ մարզի Տարուի ու Տարմակիսա ուժեղ ամրոցները՝ շրջակա 39 բնակավայրերի հետ միասին, կողոպտում նրանց հարուստ շտեմարանները։

Ասորեստանյան բանակի առաջխաղացումը հետագայում ընթանում է Ուրմիա լճի հյուսիսային ափի երկայնքով, ուր նա ներխուժում է Սանգիրուտու մարզը։ Լսելով Ռուսայի պարտության մասին, Ուլիու քաղաքի և Սարգուրի-խուրդա ամրոցի բնակիչները քրոմ են իրենց բնակավայրերը և փախուստի դիմում։ Սարգոնը հիմնովին ավերում է Ուլիուն, Ուրարտուի խոշորագույն տընտեսական կենտրոններից մեկը, շարքից հանում նրա հոյակապ ոռոգիչ ջրանցքը, ոտնատակ անում բերքառատ պտղատու և խաղողի այգիները, մարգագետինները։ Ավերվում է նաև Սարգուրի-խուրդա մեծ ամրոցը։ Ասորեստանյան զորքը կողոպտում է ցորենի ու գարու հսկայական պաշարները և տանում իր հետ։

Սանգիրուտուից Սարգոնի զորքը արշավում է Արմարիլի (Վանա լճից արեւելք) և ուղղություն վերցնում դեպի Վանա լճի հարավային ափերը³⁴։ Արմարիլիում ասորեստանյան բանակը, ի թիվս մի շարք այլ բնակավայրերի, ավերում է «Արբուն՝ Ուրսայի (Ռուսայի) տոհմի բնակատեղին, Ռիյարը՝ Սարգուրիի

կատարները։ Սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ այդ հաղորդումը իրականությանը չի համապատասխանում և ասորեստանյան թագավորի պարծենկոտության արդյունք է։ Պետք է նախ նկատի ունենալ, որ այդ հաղորդումը Սարգոնն անում է այն պահին, երբ նրա զորքը գտնվում էր դեռևս Ուրմիա լճի արևելյան ափին (Ուիշդիշ մարզում), այսինքն՝ Տուշպայից հսկայական հեռավորության վրա։ Այնուհետև, ելնելով հենց այս արշավանքի մասին Սարգոնի տված նկարագրից, պարզ ու հստակ երևում է, որ Տուշպան (Վանը) ընդհանրապես չի նվաճվել, ուստի ոչ մի ստիպողական պատճառ չի եղել, որպեսզի Ռուսան նախապես լքեր իր մայրաքաղաքը։

³³ Ուրմիա լճի հյուսիս-արևելյան ափին։

³⁴ Սանգիրուտուից սկսած, Սարգոնի զորքերի առաջխաղացման երթուղին ենթակա է վիճարանության։ «Լուվրի աղյուսակի» հրատարակիչ Թյուրո-Պանթենը հավաստում է այն տանելու Վանա լճի հյուսիսային և արևմտյան ափերով, իսկ Լեման-Հաուպտը՝ Ուրմիա լճի հյուսիսից անմիջապես դեպի Վանա լճի հարավային ափերը (տե՛ս C. F. Lehmann-Haupt, Armenten einst und jetzt, էջ 317—323)։ Նկատի ունենալով, որ Սարգոնի մոտ ոչ մի հիշատակություն չկա Վանա լճի հյուսիսում տեղադրվող Զիուվունի և Արտարապշա երկրների, Կուրիա(կա) լեռան, Արգիշտի-խինիլի քաղաքի և Կալիայա գետի մասին, ուստի ավելի հավանական է թվում Լեման-Հաուպտի առաջադրած երթուղին, որը, ի դեպ, ընդունում են նաև Գ. Ա. Մելիքիշվիլին և Ի. Մ. Դյակոնովը։ Նշենք, որ այստեղ հիշատակված Արգիշտիխինիլին ոչ մի կապ չունի Արաքսի ձախ ափին գտնվող Արգիշտիխինիլի-Արմավիրի հետ։ Այդ մասին տե՛ս նաև՝ Н. В. Арutyонян, Бага-ния (Урарту), էջ 304—305, ծանոթ. 529։

բնակատեղին, և նրանց շրջակա յոթ բնակատեղիներ, ուր բնակեցված էին նրա եղբայրները, նրա թագավորության սերմը»:

Վանա լճի հարավում՝ Այադուում, Սարգոնը նույնքան մեծ շարիքներ է գործում: Այստեղ ավերվում են քաղաքները, նրանց շրջակա բնակատեղիները, կտրատվում մրգատու այգիները և հրկիզվում խաղողի վաղերը: Սարգոնի զորքը, ինչպես միշտ, իր ետեից թողնում է հրի ու սրի մատնված երկիր:

Վանա լճից հարավ-արևմուտք Սարգոնը հաշվեհարդար է տեսնում ուրարտական Ուսյախս մարդի հետ: Այստեղ նա նվաճում և ավերում է Ուսյախս մեծ ամրոցը՝ Ռուսայի «ամրոցների մեջ հղորագույնը, կառուցվածքով գեղեցիկը», ուր կուտակված էր մեծ զորք և տեղավորված Ուրարտուի հետախույզների բազան: Ապա Սարգոնը հասնում է Խուբուշկիա (Արևելյան Տիգրիսի հովտում), որի թագավորը առանց որևէ դիմադրության ստրկորեն ընդունում է Սարգոնին, համբուրում նրա ոտքերը և հարկ վճարում, դրանով իսկ իր երկիրը փրկելով ավերումից:

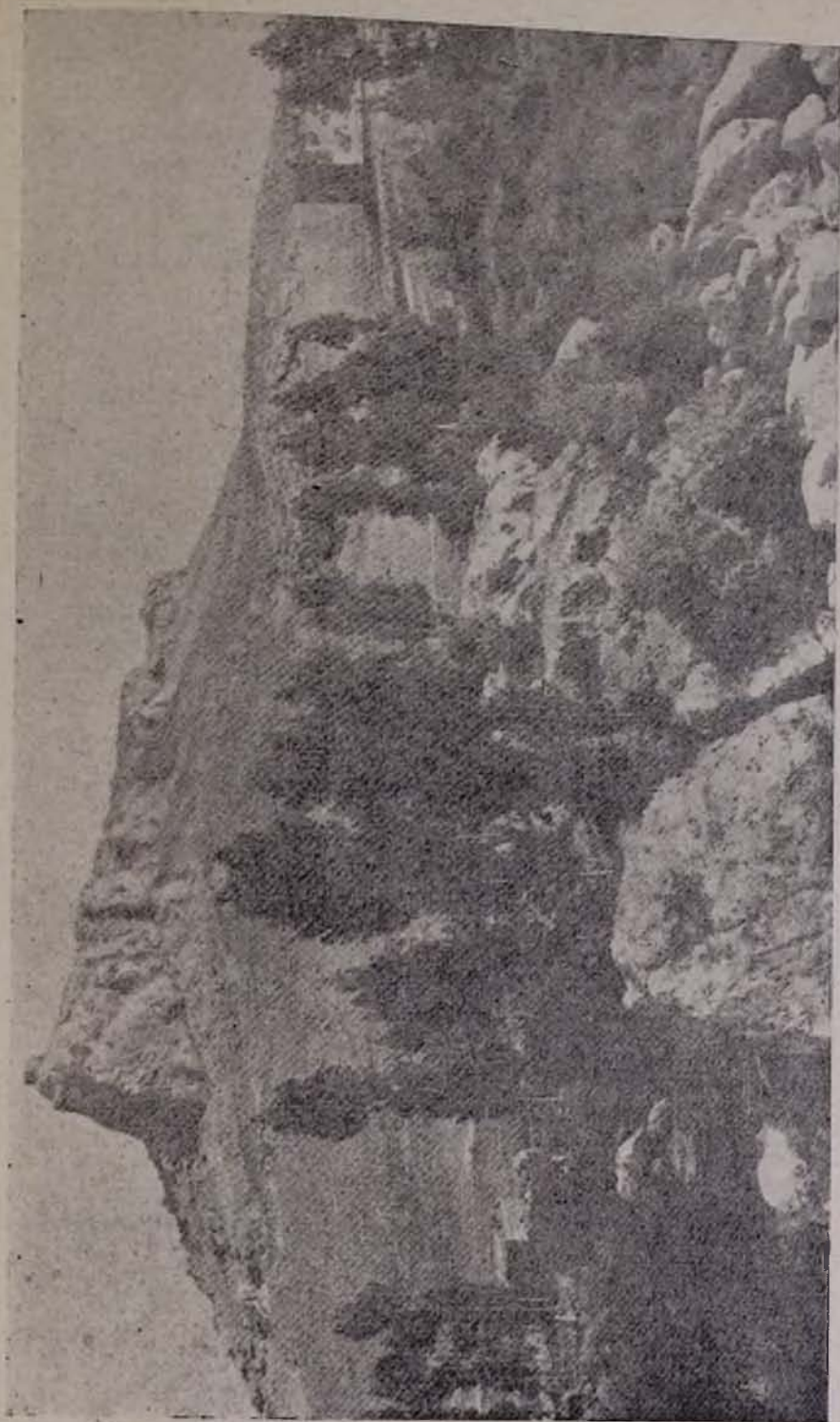
Սարգոնը նույնն էր սպասում նաև Մուսասիրի արքա Ուրզանայից: Սակայն վերջինս ո՛չ դիմավորեց և ո՛չ էլ հոժարակամ հարկ ուղարկեց նրան: Խիստ զայրանալով, Սարգոնը իր զորքից ընտրում է թվով հազար քաջարի հեծյալներ, նետաձիգներ, պարսատիկավորներ, նիզակավորներ և արշավում դեպի Մուսասիր: Հաղթահարելով ծայր աստիճան լեռնոտ, դժվարին ճանապարհը, Սարգոնը իր զինվորների հետ միասին հայտնվում է Մուսասիրի առջև և գրավում քաղաքը: Նա Ասորեստան է գերեվարում Ուրզանայի կնոջը, ուստրերին ու դուստրերին, արքայական տան մյուս անդամներին, ինչպես նաև 6110 մարդ³⁵: Բռնագրավվում են մեծ քանակությամբ անասուններ, կողոպտվում խալդիի հարստագույն տաճարի ողջ ունեցվածքը, այդ թվում ոսկի, արծաթ, արձիճ, թանկարժեք քարեր և այլն: Կողոպտված իրերի մեջ հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում Իշպուհնիի (Իշպուհնիի)որդի Սարգուրիի³⁶ և Արգիշտի Ա-ի հսկայորոնգե արձանները, ինչպես նաև Ռուսա Ա-ի բրոնզե ձուլածո արձանը՝ իր կառավարի և երկու ձիերի հետ:

«... Մուսասիրի մարդի մարդկանց ես դասեցի Ասորեստանի մարդկանց շարքը,— ասում է Սարգոնը,— նրանց վրա, ինչպես ասորեստանցիների վրա, ռազմական և շինարարական պարհակ դրի: Լսելով (այդ), Ուրսան խոնարհվեց գետնին, պատառոտեց իր զգեստները... պոկեց գլխակապը, արձակեց մազերը, զուլգ ձեռքերը սեղմեց կրծքին, թավալվեց փորի վրա. նրա սիրտը կանգ առավ, փայծաղը այրվում էր, շրթունքներից ժայթքում էին դառնագին աղաղակներ...»:

Սարգոնի մ. թ. ա. 714 թվականի արշավանքը իսկապես ծայր աստիճանի ծանր կացության մեջ դրեց Ուրարտուին ոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական ասպարեզում: Դա ոչ միայն Ռուսայի թագավորության մայրամուտն

³⁵ Այս արշավանքին վերաբերող Սարգոն Բ-ի մի այլ արձանագրության մեջ Մուսասիրում գերված մարդկանց թիվը համարվում է 2170. АВИИУ, 54 (?2):

³⁶ Թերևս պետք է լինի հակառակը՝ Իշպուհնիի, Սարգուրիի որդի, քանի որ Իշպուհնին իսկապես եղել է Սարգուրի Ա-ի որդին, եթե միայն խոսքը չի վերաբերում Իշպուհնիի շթագավորած որդուն, որը, սակայն, այլ աղբյուրներում չի հիշատակվում:

Վաճ. Բոփրախ կաթ

էր, այլև Ուրարտուի վայրէջքի սկիզբը: Սարգոնի այդ ավերիչ արշավանքից հետո Ռուսա Ա-ը հագիվ մեկ տարի է մնում ուրարտական գահի վրա³⁷:

Ուրաբառաի ֆաղափական վիճակի ժամանակավոր կայունացումը: Արգիշտի Բ-ը (մ. թ. ա. 713—685) գահակալում է քաղաքական բավականաչափ բարդ իրադրության պայմաններում: Մ. թ. ա. 714 թվականին Ասորեստանի ձեռնարկած ջախջախիչ արշավանքից հետո, Արգիշտի Բ-ը ստիպված էր ուղիներ որոնել՝ որևէ կերպ ապահովելու Ուրարտուի անվտանգությունը և անկախությունը:

Մյուս կողմից, Ասորեստանը ևս վերջնականապես ապահովված չէր համարում իր դիրքերը Ուրարտուի սահմանամերձ գոտում, ուստի շարունակում էր որոշ նախազգուշական քայլեր ձեռնարկել այնտեղից սպասվող հնարավոր վտանգը կանխելու համար:

Այսպես, Արգիշտի Բ-ի թագավորության հենց երկրորդ տարում (մ. թ. ա. 712) Սարգոն Բ-ին տեսնում ենք Ուրարտուի արևմտյան հարևանների՝ Մելիդի և Կամմանուի դեմ համառ մարտեր մղելիս: Այս մարտերում նա հաղթանակ է տանում և Կամմանուի հինգ քաղաքներ վերածում հսկիչ ամրոցների՝ ընդդեմ Ուրարտուի³⁸: Այնուհետև, ըստ երևույթին, մ. թ. ա. 708 թ. է վերաբերում Ասորեստանի պաշարը մերձեփրատյան Կումմուխ երկրի դեմ, որի թագավոր Մուտատլուն, ինչպես բողոքում է Սարգոնը, դավաճանաբար հրաժարվել էր վճարելու Ասորեստանին հասանելիք հարկը՝ ապավինելով ուրարտական թագավոր Արգիշտի Բ-ի աջակցությանը³⁹:

Ասորեստանի և Ուրարտուի փոխհարաբերություններում լարվածություն է նկատվում նաև մ. թ. ա. 703 թվականին: Ճիշտ է, ռազմական գործողություններից երկու կողմն էլ աշխատում են ձեռնապահ մնալ, սակայն երկուստեք ակտիվ հետախուզություն են կազմակերպում: Այդ մասին վկայում է Ամեդուի (այժմ Դիարբեքիր) կառավարիչ Ուպախիթր-բելի նամակը՝ հասցեագրված Սարգոնին: Նամակից երևում է, որ ասորեստանյան զորքերը պատրաստ են վարելու ռազմական գործողություններ և հարձակում գործելու Տուշպայի ուղղությամբ: Երբեմն փոխադարձ նետաձգություններ են տեղի ունենում ասորեստանյան և ուրարտական հետախուզիչների միջև, որոնց ժամանակ երկուստեք լինում են մարդկային զոհեր:

Այնուհետև, զգացվում է, որ Արգիշտին արձակել է ինչ-որ հրաման (ըստ երևույթին, ռազմական հարձակման մասին), որը, սակայն, հետո չեղյալ է հայտարարել: Ինչ վերաբերում է ասորեստանյան թագավորին, ապա հետա-

³⁷ Սարգոնի տարեգրության VIII տարվա տվյալները և մի քանի այլ արձանագրություններ հայտնում են, թե մ. թ. ա. 714 թվականի պարտությունից անմիջապես հետո Ռուսա Ա-ը իբր ինքնասպանություն է գործում (տե՛ս АВИИУ, 46 (129). 52. 53. 54 (72), այնինչ ասորեստանյան նույն թագավորի տարեգրության IX տարվա (մ. թ. ա. 713) իրադարձությունների մեջ Ռուսան դեռևս հիշատակվում է:

³⁸ S⁶⁷ АВИИУ, 46 (178):

³⁹ S⁶⁷ ARAB, II, 64: И. М. Дьяконов, АВИИУ, 54 (112): Հմտ. ասորեստանյան փոխարքա-էպոնիմների ցուցակի մ. թ. ա. 708 թվականի տակ բերված տվյալները, ըստ որոնց Կումմուխան նվաճվել է նշանակվել է մարզի կառավարիչ:

խուզական բնույթի այս փաստաթղթից ակնառու երևում է, որ նա ծրագրել է ուրարտացիներին հպատակեցնել մինչև բերքահավաքի սկսվելը⁴⁰։

Նույն Ուպախխիր-բելի մ. թ. ա. 705 թվականին Սարգոնին գրած մի այլ նամակից երևում է, որ ասորեստանյան հետախուզությունը իր ազդեցության ոլորտի մեջ է առել ուրարտական մարզերի կառավարիչներից մեկին, որից և սիստեմատիկաբար լրտեսական բնույթի տվյալներ է ստանում ուրարտական զորքերի տեղաբաշխման, Արգիշտի Բ-ի ռազմական ծրագրերի և այլ հարցերի վերաբերյալ։ Ի դեպ, ասորեստանյան հետախուզությունը պարզել էր, որ ուրարտական բանակի որոշ ստորաբաժանումներ պահակային ծառայություն են վարում Խարդալում⁴¹։ Նամակում, միաժամանակ, Սարգոնին ծառայություն են ուրարտական լրտեսող կառավարչի դժգոհությունը այն մասին, թե ինչու Ուրարտուն խաղաղություն է պահպանում, իսկ Ասորեստանը բռնագրավում է նրա ամրոցները⁴²։

Սակայն, մյուս կողմից, ասորեստանյան հետախուզների նամակներից երևում է, որ Արգիշտի Բ-ը, ճիշտ գնահատելով ստեղծված իրադրությունը, ձգգտում է հնարավորին չափ բարի-դրացիական հարաբերություններ հաստատել Ասորեստանի հետ։ Այդ մասին է վկայում, օրինակ, Տուշխանի (այժմ Կարխ) կառավարիչ Շա-Աշշուր-դուբբու⁴³ մ. թ. ա. 707 թվականի նամակը Սարգոնին, որից իմանում ենք, որ Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև պայմանավորվածություն է եղել սահմանամերձ գոտում անտառահատում կազմակերպելու մասին⁴⁴։ Մի այլ նամակ ևս վկայում է Արգիշտի Բ-ի խաղաղասիրական հակումների մասին, որոնց առթիվ նա նույնիսկ երգում է տալիս⁴⁵։

Արգիշտի Բ-ի մեզ հասած սեփական արձանագրությունների թիվը խիստ սահմանափակ է իրենց բովանդակությամբ նրանք չեն հակասում ասորեստանյան աղբյուրների տվյալներին։

Ինչպես հայտնի է, ասորեստանյան թագավոր Սինախներերը (մ. թ. ա. 705—680) պատերազմներ էր մղում Բաբելոնի (մ. թ. ա. 702, 689), Հուդայական պետության (մ. թ. ա. 701), էլամի, արամեացիների, ծայրամասային մանր արքայությունների և Մարաստանի (մ. թ. ա. 691) դեմ⁴⁶։ Դրանք, ըստ երևույթին, նկատելի չափով թուլացրել էին Ասորեստանի դիրքերը հյուսիսում։ Այդ մասին վկայում է Սինախներերի արշավանքը Նիբուր (այժմ՝ Զուդի-դաղ) լեռան վրա գտնվող մի շարք բնակատեղիների դեմ⁴⁷, որոնք մոտ էին Ասորեստանի հյուսիսային սահմաններին։

40 *Sh'u* RCAE, I, № 424.

41 Ն. Ադոնցի կարծիքով Խարդան նույնական է հայկական Խաբերդի հետ (տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 120 և ծանոթ. 1)։

42 *Sh'u* RCAE, I, 548. АВИИУ, 50 (35)։

43 *Sh'u* PAR, էջ 86, 88։

44 *Sh'u* RCAE, I, 705. АВИИУ, 50 (33)։

45 *Sh'u* RCAE, II, 1298. АВИИУ, 50 (41 к)։

46 В. В. Струве, История древнего Востока, էջ 330—331։ «Всемирная история», էջ 550—551։

47 *Sh'u* Սինախներերի արքայության 5-րդ տարվա տվյալները (մ. թ. ա. 701). G. Smith, History of Sennacherib, London, 1878, էջ 79—84 (III, 66—68, IV, 1—20)։

Շատ հնարավոր է, որ հենց այդ ժամանակներին վերաբերվի Արգիշտի Բ-ի հեռավոր արշավանքը դեպի արևելք, որի ընթացքում նա հաղթությամբ հասել է ընդհուպ մինչև Կասպից ծովի արևմտյան ափերին հարող շրջանները⁴⁸։ Ճիշտ է, այդ արշավանքը անմիջապես ուղղված չէր Ասորեստանի դեմ, սակայն դրա համար անհրաժեշտ էր թերևս որոշ չափով վերացնել Սարգոն Բ-ի մ. թ. ա. 714 թվականին Ուրարտուի դեմ ձեռնարկած արշավանքի հետևանքները։ Ինչպես վերը տեսանք, այն ժամանակ, ի թիվս այլոց, նվաճվել էին նաև Արմարիլին և Սանգիրբուտուն, այսինքն՝ հենց այն նահանգները, որոնք ընկած էին Կասպից ծովը տանող ճանապարհին։

Նվաճողական այդ ձեռնարկումները միանգամայն ուրույն տեղ են զբաղում Ուրարտուի անկման շրջանի ռազմա-քաղաքական պատմության մեջ, հիմն հաշվի առնենք, որ Վանի թագավորության նույնիսկ ժաղկման դարաշրջանում, որքան հայտնի է, ուրարտական թագավորներին երբեք չի հաջողվել մուտք գործել այդ հեռավոր արևելյան տերիտորիաները։

Արգիշտի Բ-ի արևելքում ձեռք բերած զգալի հաջողությունները կասկած չեն թողնում, որ Ուրարտուն այդ ժամանակ պետք է կոնկրետ քայլեր ձեռնարկած լինի նաև իր դիրքերը արևմուտքում, Եփրատի աջ ափին, վերականգնելու ուղղությամբ։ Եվ հիմն հայտնի Թիլ-Գարիմմուն⁴⁹ մ. թ. ա. 695 թվականի նախօրեին փորձեր է անում թոթափելու ասորեստանյան լուծը⁵⁰, ապա այդ կարելի է բացատրել հենց Բիայնիլի-Ուրարտուի ակտիվ աջակցությամբ։

Ինչպես հայտնի է, Արգիշտի Բ-ը պետության հյուսիս-արևմտյան մասում, Երզնկայից արևելք, կառուցում է մի խոշոր ամրոց, որի մնացորդները ուսումնասիրման առարկա դարձան վերջերս։ Ինչ վերաբերում է Արգիշտի Բ-ի շինարարական այլ աշխատանքներին, ապա դրանք տեղի են ունենում կենտրոնական Ուրարտուում՝ Վանա լճի հյուսիսային ափին (Արճեշի շրջանում)։ Այստեղ Արգիշտի Բ-ը անցկացնում է ոռոգիչ ջրանցքներ, ստեղծում ցանքադաշտեր, տնկում պտղատու և խաղողի այգիներ⁵¹։

Այսպիսով, Արգիշտի Բ-ի երկարատև թագավորությունը զգալի աշխուժություն է հաղորդում Վանի թագավորության արտաքին և ներքին քաղաքականությունը։ Ուրարտուն աստիճանաբար ուշքի է գալիս Սարգոն Բ-ից ստացած ծանր հարվածներից։

Ռուսա Բ-ի ռազմական, շինարարական և դիվանագիտական գործունեությունը։ Արգիշտի Բ-ի որդի Ռուսա Բ-ը Ուրարտուի վերջին շրջանի պատմության առավել աչքի ընկնող դեմքն էր։ Ռուսա Բ-ի օրոք (մ. թ. ա. 685—645) զգալի աշխուժություն է նկատվում Վանի թագավորության թե՛ արտաքին քաղաքականության բնագավառում և թե՛ երկրի ներքին կյանքում։ Արևմուտքում

⁴⁸ Տե՛ս W. C. Benedict, Two urartian inscriptions from Azerbaijan, JCS, XIX, № 2, 1965, էջ 38—40։

⁴⁹ Խեթական աղբյուրների Թեգարաման, Պտղոմեոսի Գավրանան, այժմյան Գյուլունը (PAR, էջ 75), հին հայկական ռոման Թորգոմայա։

⁵⁰ Տե՛ս АВИИУ, 59 (V, 1), 61։

⁵¹ Տե՛ս УКН, 275, 276։ M. Tseretelli, L'inscription de la stèle de Hagl, RA, 1958, LII, № 1, էջ 29—38, № 2, էջ 63—73։

նա նվաճում է Տապլանի երկիրը⁵²։ Շարունակելով առաջընթացը Արածանիի հարավային ափերի երկաթնքով, Ռուսան գրավում է Մուշկի(նի) երկիրը⁵³։

Այնուհետև, նա անցնում է Եփրատը և իր տիրապետությունը հաստատում հաթի ու Խալիտու⁵⁴ երկրներում։ Եփրատի ավազանում Ռուսան իր տիրապետության է ենթարկում նաև Լուբարախի երկիրը⁵⁵։ Այս նվաճումները ցույց են տալիս, որ Ասորեստանի հզորացումը խոչընդոտելով Ուրարտուի ձգտումը դեպի հարավ և հարավ-արևմուտք, ի վիճակի չի եղել կասեցնելու վերջինիս առաջխաղացումը դեպի արևմուտք՝ փոքր-ասիական հողերը, որոնց նկատմամբ նույնքան ակնկալություններ ունեւր ասորեստանյան թագավոր Ասարխադ-դունը⁵⁶։

Վանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափին՝ Զիուկունի երկրում, Ռուսա Բ-ը կառուցում է Խալդի աստծո անունը կրող քաղաք, հյուսիս-արևելքում՝ ծավալում նշանակալից շինարարական գործունեություն, իսկ Մակուի շրջանում՝ հիմնում «Ռուսայի փոքր քաղաքը» և տաճար⁵⁷։ Արարատյան դաշտավայրում ուրարտական թագավորի շինարարական ձեռնարկումները է՛լ ավելի մեծ մասշտաբներ են ընդունում։ Այստեղ՝ Ազա երկրում, նա հիմնադրում է վարչա-տնտեսական ու ռազմական նոր կենտրոն՝ Թեյշեբախին (Կարմիր բլուր), որով նկատելիորեն երկրորդական պլանի վրա են մղվում նախկին կենտրոնները՝ էրեբունին և Արգիշտիխինիլին։

Ազա երկիրը, ըստ երևույթին, Ռուսա Բ-ի թագավորության համար հանդիսացել է միակ հուսալի հենակետը հյուսիսում։ Այդ արգավանդ տերիտորիայի դերը է՛լ ավելի է բարձրանում Ուրարտուի համար, եթե նկատի ունենանք, որ Ռուսա Բ-ի օրոք արդեն զգալիորեն փոքրացել էր պետության տերիտորիան։ Ազա երկիրը ունեւր նաև կարևոր ռազմա-ստրատեգիական նշանակություն. այն ապահովում էր Ուրարտուի թիկունքը հյուսիսից։ Ահա թե ինչու Ռուսա Բ-ը զգալի ջանք էր գործադրում այդ երկիրը իր տիրապետության ոլորտում ամուր պահելու համար։ Եվ այդ ջանքերն իզուր չեն անցնում։ Արարատյան դաշտավայրը անընդմեջ մնում է Ուրարտուի կազմում ընդհուպ մինչև նրա կործանումը։

Ռուսայի որոշակի հաջողությունները հյուսիսում որոշ առումով պայմանավորված էին Ուրարտուի հարավային հարևանի՝ Ասորեստանի հետ նրա հաստատած փոխհարաբերություններով։ Ռուսան բարի-դրացիական կապերի

⁵² Տե՛ս P. Hulln, New urartian inscriptions from Adilcevaz, AS, IX, 1959, էջ 194—195 (արձանագրություն № 2, տող 8)։

⁵³ Այս Մուշկիների տակ, հավանաբար, պետք է հասկանալ մուշկերի ոչ թե հիմնական տերիտորիան (Փոլուգիան), այլ նրանց այն հատվածը, որը մ. թ. ա. դեռևս XII դարի առաջին կեսին 20 հազար մարդկանցով և 5 թագավորներով տեղաշարժ էր կատարել դեպի հարավ-արևելք և Տիգրիսի ակունքներից մի փոքր ավելի հարավ նվաճել Ալզի (հայկ. Աղձնիք) և Պուրուլումզի երկրները։ Բնակություն հաստատելով այստեղ, հետագայում նրանք իրենց են ենթարկում նաև ավելի հարավ ընկած Կատմուխի (վաղ հայկական աղբյուրներում՝ Ետուն Կազմեայ) երկիրը (տե՛ս АВИУ, 10, I, 62)։

⁵⁴ Խալիտուի տեղադրումը դեռևս պարզված չէ։ Խաթի երկրի տեղադրման մասին տե՛ս վե-րևում, էջ 324, ծանոթ, 18։

⁵⁵ Տե՛ս УХН, 279։

⁵⁶ Տե՛ս ARAB, II, 516, 517։

⁵⁷ Տե՛ս УХН, 280, 285։

մեջ է մտել Ասարխադդոնի (մ. թ. ա. 680—669) հետ: Դրանք արտահայտվում էին ոչ միայն երկուստեք պահպանվող շեղորոշյամբ, այլև հարկ եղած դեպքում նույնիսկ փոխադարձ աջակցությամբ: Այսպես, մ. թ. ա. 673 թվականին Շուպրիային հաղթելուց հետո, Ասարխադդոնը բարեխղճորեն որոնում, հայտնաբերում և վերադարձնում է Ռուսային Շուպրիայում ապաստանած ուրարտացի փախստականներին՝ մեծ մասամբ ստրուկներին: Այդ տեղեկությունը հաղորդող արձանագրությունից երևում է, որ Շուպրիայի թագավոր Կալի-Թեշուբը բազմիցս կտրուկ կերպով մերժել և արհամարհել էր ուրարտական փախստականներին վերադարձնելու առթիվ Ռուսայի պահանջները⁵⁸:

Այս տեղեկությունների մեջ, որոնք ավելի մանրամասն քննարկված են հաջորդ գլուխներից մեկում⁵⁹, Արմե-Շուպրիան հանդես է գալիս որպես համեմատաբար ազատ երկիր՝ սոցիալ-տնտեսական կեղեքման առումով, համեմայն դեպս շատ ավելի ազատ, քան Ասորեստանը և Ուրարտուն (որոնք, ինչպես տեսնում ենք, մոռանում են իրենց թշնամությունը՝ Շուպրիայի դեմ դաշնակցելու համար): Ուստի այն դեպի իրեն էր քաշում երկու պետությունների զբաղված տարրերին: Հետաքրքրական է նշել, որ նույն դերը խեթական պետության նկատմամբ խաղում էր իր ժամանակ նախահայկական ցեղերի մի այլ բնօրրան՝ Հայասա երկիրը:

Ասորեստանի և Ուրարտուի հարաբերությունները, այսպիսով, որոշ չափով շտկվում են:

Դրությունը, գուցե, մասամբ փոխվում է Ասարխադդոնի հաջորդի՝ Աշուրբանապալի թագավորության շրջանում (մ. թ. ա. 668—633), որի արձանագրություններից մեկում ակնարկված է, թե ի թիվս այլ ժողովուրդների, ուրարտացիները, Ումմանմանդայի⁶⁰ հետ դաշնակցած, դավեր են նյութում Ասորեստանի դեմ⁶¹: Այս հանգամանքը, սակայն, էական հետևանքներ չի ունեցել: Ընդհակառակը, Ուրարտուի դաշնակիցների՝ կիմմերների պարտությունից հետո, մ. թ. ա. 655 թվականին Ռուսան բարեկամական այցով դեսպաններ է ուղարկում Ասորեստան: Աշուրբանապալը նրանց սիրալիր ընդունում է և, որպես օրինակ, ի ցույց դնում էլամի դեսպաններին, որոնք, ի տարբերություն Ուրարտուի պատվիրակների, եկել էին հանդուգն նամակով⁶²:

Ռուսայի թագավորության վերջին տասնամյակի վերաբերյալ առայժմ ոչինչ հայտնի չէ: Սակայն պետք է ենթադրել, որ այդ ժամանակամիջոցում Ուրարտուն շարունակել է ավելի ու ավելի մղվել երկրորդական պետության դիրքերը:

Ուրարտուն վերջին թագավորների օրոք և նրա կործանումը: Ուրարտուի թագավորության եզրափակիչ շրջանի մասին հասել են սոսկ աղքատիկ, կցկր-

⁵⁸ S⁶u АВИИУ, 67 (п):

⁵⁹ S⁶u ստորև, գլուխ XVII:

⁶⁰ «Ումմանմանդա»-յի տակ, հավանաբար, պետք է հասկանալ կիմմերներին (տե՛ս АВИИУ, 77, ժանոթ. 9, 78, ժանոթ. 4 և այլն):

⁶¹ Այդ իրադարձությունները, ըստ երևույթին, տեղի են ունեցել մ. թ. ա. 659—655 թվականների միջև ընկած ժամանակամիջոցում (տե՛ս АВИИУ, 77 և ժանոթ. 9):

⁶² S⁶u АВИИУ, 76 (1, 2): Ուրարտական դեսպանների այցը համընկել էր էլամի դեմ Ասորեստանի ձեռնարկած ռազմական արշավանքի բարեհաջող ավարտին (տե՛ս Н. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 286):

տուր տեղեկություններ: Շուրջ կես դար տեղը ժամանակամիջոցում (մ. թ. ա. 645—590) ուրարտական գահի վրա երևում են Սարգուրի Գ, Սարգուրի Դ (?), էրիմենա (?), Ռուսա Գ և Ռուսա Դ թագավորները: Էրիմենայի թագավորելու հարցը, կարծես թե, արդեն հաստատվում է նորագույն տվյալներով⁶³:

Սարգուրի Գ-ի՝ Կարմիր բլուրից հայտնաբերված երկու սեպագիր աղյուսակներ⁶⁴ վկայում են ուրարտական տիրապետության առկայությունը Արարատյան դաշտավայրում նաև այդ թագավորի օրոք:

Ինչ վերաբերում է Ուրարտուի և նրա գլխավոր ախոյանի՝ Ասորեստանի փոխհարաբերություններին, ապա Աշուրբանապալի արձանագրությունները վկայում են, որ Սարգուրի Գ-ը շարունակել է իր նախորդի՝ Ռուսա Բ-ի կողմից դեռևս Ասարխադդունի հետ հաստատած բարի-դրացիական հարաբերությունները: Արձանագրություններից մեկի համաձայն, Աշուրբանապալը Սարգուրի Գ-ի պալատին և երկրին խաղաղություն է բարեմաղթում և գոհունակություն արտահայտում այն առթիվ, որ ուրարտական գահը բարձրանալու ժամանակվանից ի վեր Սարգուրին որոնում է բարեբարի՝ ի դեմս ասորեստանյան թագավորի⁶⁵: Մի այլ դեպքում Աշուրբանապալը հավաստում է, որ եթե Ուրարտուի նախորդ թագավորները իր նախորդներին սովորաբար անվանել են «եղբայր», ապա Սարգուրի Բ-ը Աշուրբանապալին, ինչպես որդին հորը, մշտապես անվանում է «տեք» և հարգալից ու հնազանդուրեն մատուցում իր ծանր ընծաները⁶⁶:

Ինչ վերաբերում է Սարգուրի Գ-ին, ապա նա հայտնի է Կարմիր-բլուրից հայտնաբերված բրոնզե վահանի և կավե աղյուսակի գլանաձև կնիքի պատճենի սեպագիր տեքստերից⁶⁷:

Վանի թագավորության անկմանը զգալի չափով նպաստում էր նաև Առաջավոր Ասիայում հանդես եկած նոր ախոյանների՝ սկյութների ու մեդացիների օրեցօր աճող հզորությունը:

Այս արտաքին վտանգներից բացի, Ուրարտուի համար սպառնալիք էին ներկայացնում, և թերևս է՛լ ավելի կործանարար էին քան սրանք, ներքին կենտրոնախույս ուժերը: Ուրարտուի կազմից կամ ազդեցության ոլորտից աստիճանաբար դուրս էին մնում բազմաթիվ, առանձնապես ծայրամասային, երկրներ ու ցեղեր: Հայտնի է, օրինակ, որ փոքրիշատե հեռավոր տերիտորիաներից Ուրարտուի կազմում՝ ընդհուպ մինչև նրա կործանումը, մնում է Արարատյան դաշտում ընկած Ազա երկիրը՝ Թեյշեբաինի վարչա-տնտեսական կենտրոնով, Մյուս երկրները՝ Արմե-Շուպրիայի շուրջը խմբավորված հայկական ցեղերը, ընդհակառակը, եռանդուն կերպով ծավալվում էին Ուրարտուի տերիտորիայով մեկ, ու հանդիսացան այդ, արդեն հասարակության զարգացման առումով ոչ պիտանի ու վնասակար դարձած, պետության անկման կարևորագույն գործոն:

63 Ի. Մ. Դյակոնովը էրիմենային է վերագրում Կարմիր բլուրում 1957 թվականին հայտնաբերված աղյուսակներից մեկը: (ՏՃ՝Ս УПД, էջ 33—34 (№ 3):

64 ՏՃ՝Ս Н. В. Арутюнян, Новая клинописная табличка из раскопок Кармир-блуга, «Festschrift Johannes Friedrich», Heidelberg, 1959, էջ 35—51, УПД, № 1—2.

65 ՏՃ՝Ս RCAE, II, 1242. АВВИУ, 79:

66 RCAE, II, 1243. АВВИУ, 72 (X, 40—50):

67 ՏՃ՝Ս УКН, էջ 458 (№ 69). УПД, № 5:

վանի թագավորությունը տարեցտարի ավելի ու ավելի էր գամվում իր սկզբնական, սահմանափակ տերիտորիային՝ Վանա լճի մերձափնյա շրջաններին։

Ուրարտուի վերջին երկու թագավորները՝ Ռուսա Գ-ը և Ռուսա Դ-ը հաղթահաղ կարողանում են պահպանել երեքացող պետությունը։ Ռուսա Գ-ը հայտնի է սոսկ մի քանի արձանագրություններով, որոնցից հրկուսը պատմում են Ար-վիշտիսիսիլիում և էրեբունիում կառուցված հացահատիկի պահեստների մասին, իսկ մյուսները վերաբերում են Թուփրախ-կալեում հայտնաբերված բրոնզե վահանների նվիրաբերությանը խալդի աստծուն⁶⁸։

Ինչ վերաբերում է Ռուսա Դ-ին, ապա նա հայտնի դարձավ միայն վերջին տարիներս՝ երկու համառոտ սեպագիր տեքստերից։ Դրանք գլանաձև կնիքների ղրղմներ են, մեկը կավե ապուսակի, մյուսը՝ կավե բուլլայի (հացահատիկի պահեստի դուռը կնքելու համար) վրա։ Այս Ռուսան, ամենայն հավանականությամբ, եղել է Ռուսա Դ-ի որդին և հանդիսացել Ուրարտուի անկախության վերջին մնացուկների վերացման ժամանակի կենդանի վկան⁶⁹։

Ուրարտուի վերջին երկու տասնամյակների պատմության ուսումնասիրության համար առանձնահատուկ տեղ են զբաղում «Բաբելոնյան ժամանակագրության» այն տվյալները, որոնք հաղորդում են նաքուպլասարի թագավորության 17-րդ տարում (մ. թ. ա. 609) Ուրարտուի դեմ ձեռնարկված մեղական (մարական) արշավանքի մասին⁷⁰։ Հենց այդ ժամանակվանից, ըստ երևույթին, Ուրարտուն պետք է ընկած լինի Մեդիայի ազդեցության ոլորտի մեջ։ Իսկ մ. թ. ա. 605 թվակն սին, երբ Ասորեստանը բաժանվում էր Մեդիայի և Բաբելոնի միջև, Ուրարտուն պետք է արդեն գտնված լիներ Մեդիայի տիրապետության տակ⁷¹։ «Աստվածաշնչում» ևս, Մանայի և սկյութների (Ազգուղ) հետ միասին, Ուրարտուն հիշատակվում է որպես Մեդիայի ենթարկյալ, երբ վերջինս պատերազմում է Բաբելոնի դեմ⁷²։

Ինչ վերաբերում է Թեյշեբաինիում և ուրարտական այլ քաղաք-ամրոցներում հայտնաբերված սկյութական նետասլաքներին, ապա Ի. Մ. Դյակոնովը հակված է այդ փաստը բացատրելու մեղեական բանակում սկյութների առկայությամբ։ Միաժամանակ նա գտնում է, որ սկյութացիները և մեդացիները իրենց մշակույթով բավական մոտ են եղել միմյանց⁷³։

Առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում նաև ուրարտական պետության վերջնական կործանման ժամանակի հարցը։ Հերոդոտի տվյալների համաձայն, մ. թ. ա. 585 թվականին Մեդիայի և Լիդիայի սահմանը Փոքր Ասիայում անցնում էր Հալիս գետով։ Ուրեմն այդ ժամանակ Ուրարտուն արդեն պետք է եղած լիներ Մեդիայի կազմում։ Ինքնին հասկանալի է, որ Մեդիան հաղիմ

⁶⁸ Տե՛ս УХН, 288—290, 292—294 և այլն։

⁶⁹ Ռուսա Դ-ի մասին մանրամասն տե՛ս Н. В. Арутюнян, К интерпретации надписи на глиняной булле Карми блура, ИФЖ, 1960, № 1, էջ 223—229։

⁷⁰ Ուրարտուի վերջին տարիների պատմության հանգամանալի ուսումնասիրությունը տե՛ս Н. М. Дьяконов, Последние годы Урартского государства по ассиро-вавилонским источникам, ВДИ, 1951, № 2։

⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 31—33։

⁷² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33—34։

⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 38—39։

թե Փոքր Ասիայում պատերազմ սկսեց Լիդիայի դեմ, թույլ տալով, որ նրա թիկունքում գոյատևեին անկախ ուրարտական պետությունը։ Այսպիսով, Ուրարտուի անկախության վերջին մնացուկների վերացումը, բնականաբար, պետք է վերագրել Մեդիայի և Լիդիայի միջև մղված պատերազմի ոչ թե ավարտին (մ. թ. ա. 585), այլ սկզբին (մ. թ. ա. շուրջ 590)⁷⁴։

Ուրարտական պետության կործանումը մ. թ. ա. VI դարի սկզբներին հանգեցրեց նույն տերիտորիայի վրա հայկական պետության ստեղծման։

⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32—33։